

چارچوبی برای سرمایه اجتماعی از منظر قرآن کریم: یک مطالعه

کیفی

جعفر ترکزاده^{۱*}، معصومه محترم^۲، ابوالفضل گائینی^۳

۱. دانشیار، دانشکده علوم تربیتی و روان‌شناسی، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران

۲. استادیار، دانشکده علوم تربیتی و روان‌شناسی، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران

۳. استادیار گروه مدیریت، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، قم، ایران

(تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۰۱/۲۰ - تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۰۶/۲۰)

چکیده

سرمایه اجتماعی پدیده‌ای جامعه‌محور و بنابراین موقعیتی است. ازین‌رو، در صورتی نقش و کارکرد خود را به‌خوبی ایفا می‌کند که متناسب با فرهنگ بومی حاکم در هر جامعه، از جمله ایران اسلامی، باشد. در این زمینه توسعه مفهوم سرمایه اجتماعی بر اساس تعالیم و منابع اسلامی و به‌خصوص قرآن کریم (کلام خالق) اهمیت و ضرورت می‌یابد. در این پژوهش تلاش شد با استفاده از قرآن کریم چارچوبی در زمینه سرمایه اجتماعی از نگاه این کتاب نورانی تدوین شود. پژوهش حاضر از حیث هدف توسعه‌ای و به لحاظ روش کیفی بود و با نظر به اینکه دستیابی به فهمی عمیق از مفهوم سرمایه اجتماعی از منظر قرآن کریم مورد توجه بود روش پژوهش در این بخش مطالعه موردی کیفی بود. به منظور برشماری مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی در قرآن کریم و پرهیز از هر گونه سوگیری ذهنی در استخراج مؤلفه‌ها و همچنین تسریع در نتیجه‌گیری، با تمرکز بر قرآن کریم و استفاده از کتب تفسیر *راهنما* و *نمونه*، همه سوره‌های این کتاب نورانی مطابق با روش فرایند چرخه‌ای تحلیل (مشمول بر چهار مرحله: گردآوری اطلاعات، تقلیل احیاءگراانه داده‌ها، سازماندهی و تحلیل اطلاعات، تفسیر و نتیجه‌گیری) مطالعه و بررسی شد. در نهایت، به منظور درک بهتر و سریع‌تر مفهوم سرمایه اجتماعی بر اساس قرآن کریم، موارد یافته‌شده در قالب چارچوبی منسجم مشتمل بر مبانی و ابعاد و پیامدهای سرمایه اجتماعی و همچنین جهت‌گیری معنوی تنظیم شدند.

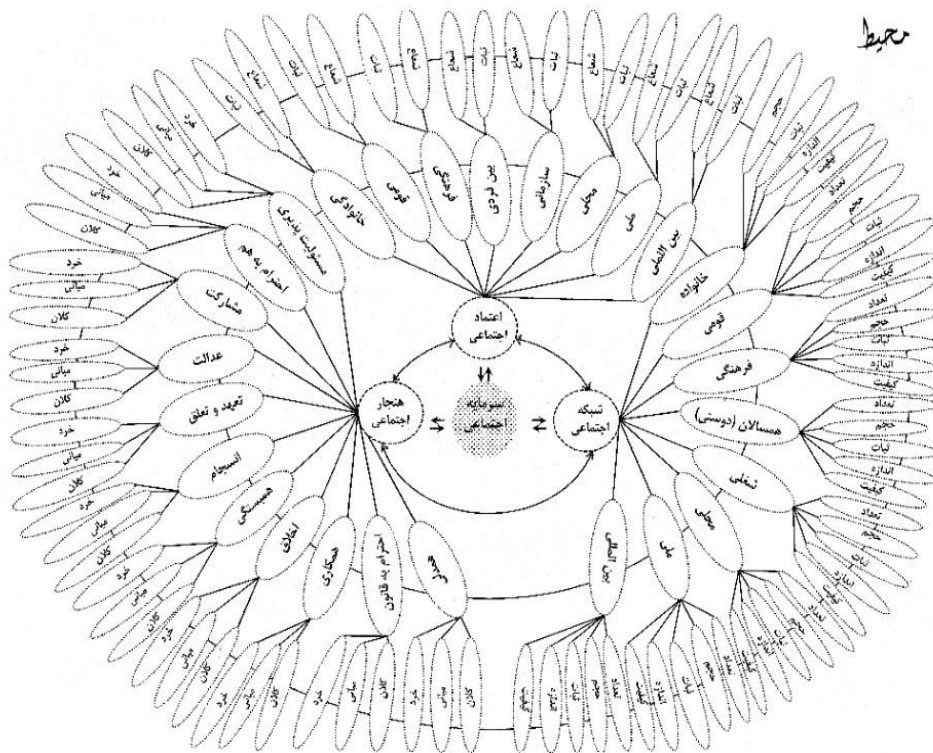
کلیدواژگان

سرمایه اجتماعی، علوم انسانی اسلامی، فرایند چرخه‌ای تحلیل، قرآن کریم.

مقدمه

یکی از جنبه‌های مهم در توسعه پایدار اجتماعی استفاده از مفهوم سرمایه در وجه اجتماعی آن است. هرچند واژه سرمایه اساساً در قلمرو اقتصادی به کار گرفته می‌شود، از حدود دو دهه گذشته در قلمرو اجتماعی نیز به طور فزاینده‌ای پذیرفته شده است؛ به نحوی که یک منبع کارآمد و مهم در توسعه یافتگی به شمار می‌رود (مرکز آمایش سرزمین ۱۳۸۵). آنچه در سرمایه اجتماعی و مفهوم آن نهفته است سرمایه‌گذاری در روابط اجتماعی و افزایش و گسترش و به اشتراک‌گذاری منابع در روابط اجتماعی است تا از این طریق زمینه برای تسهیل کنش جمعی و گسترش اعتماد و بده‌بستان در جامعه فراهم آید (شجاعی باغینی، ۱۳۸۷). ازین‌رو، سرمایه اجتماعی یک دارایی نامحسوس (Alguezai & Filieri 2010) و یک کالای عمومی (کاظم‌زاده ۱۳۸۹) است که از یک طرف منافی را برای سیستم و اعضای آن فراهم می‌آورد و از طرف دیگر این امکان را به وجود می‌آورد تا افراد مشکلات جمعی را راحت‌تر حل کنند و با احساس مسئولیت متقابل وظایف خود را به بهترین شکل انجام دهند (ترک‌زاده و محترم ۱۳۹۱). به این ترتیب، سرمایه اجتماعی نتیجه روابط اجتماعی معناداری است که افراد در طول زمان بر آن سرمایه‌گذاری می‌کنند (Krause, Handffield, & Bevlerly, 2006). با این حال و با وجود اهمیت نقش سرمایه اجتماعی در دستیابی سریع‌تر جامعه و سازمان‌ها به اهدافشان، در کشور ما، که بافتی دینی و شیعی دارد، هنوز به طور جامع و دور از رویکردها و تعابیر غربی و مبتنی بر دیدی درون‌دینی و بومی به این مفهوم نگاه نشده است. درحالی‌که تغییر نگاه غربی به اسلامی و دینی به همه مفاهیم سازمانی و به‌خصوص سرمایه اجتماعی، علاوه بر اینکه به توسعه بستر مناسب برای تقویت سرمایه اجتماعی متناسب با فرهنگ دینی جامعه اسلامی منجر می‌شود، به ایجاد پایه‌های محکم برای توسعه سیستم‌های اجتماعی متناسب با فرهنگ و اعتقادات افراد نیز می‌انجامد. بنابراین، با توجه به اینکه سرمایه اجتماعی یکی از شاخص‌های مهم برای بقا و دوام هر سیستم اجتماعی محسوب می‌شود و با عنایت به اینکه سرمایه اجتماعی از طریق مجموعه‌ای از روابط و هنجارهای اجتماعی به کیفیت روابط اجتماعی و توسعه و تحکیم همبستگی اجتماعی برای رشد و موفقیت و توسعه پایدار جامعه کمک می‌کند (Grootaert & Bastelaer 2002؛ عزیزی ۱۳۸۷)، پرداختن به چستی و

ماهیت آن و همچنین توجه به پیامدهای آن در سیستم‌های اجتماعی حائز اهمیت است. در این مطالعه تلاش شد با الهام از الگوی انگاره‌ای سرمایه اجتماعی (ترکزاده و محترم ۱۳۹۱) (شکل ۱) و با استفاده از قرآن کریم و بهره‌گیری از کتب تفاسیر، از جمله تفسیر راهنما و نمونه، ابعاد سرمایه اجتماعی - متناسب با الگوی انگاره‌ای مذکور - از منظر قرآن کریم بیان شود. گفتنی است، خروجی چنین تلاشی، علاوه بر اینکه نسخه‌ای کارآمد و قابل فهم برای عموم علاقه‌مندان به مباحث مدیریت اسلامی، از جمله مبحث سرمایه اجتماعی، فراهم می‌کند، به مدیران و مسئولان نیز کمک می‌کند با شناختی جامع از مفهوم سرمایه اجتماعی، از منظر دینی و اسلامی، به توسعه و اصلاح سرمایه اجتماعی بر اساس فرهنگ و باور غالب در سیستم خود بپردازند.

شکل ۱. الگوی انگاره‌ای سرمایه اجتماعی (ترکزاده و محترم ۱۳۹۱: ۴۳۰)

بیان مسئله

سرمایه اجتماعی یک کالای عمومی و دارایی اجتماعی است که به همه افراد یک سیستم یا گروه تعلق دارد. پس، چنانچه خدشه‌ای در آن ایجاد شود، نه تنها افراد، بلکه کل گروه یا سیستم آسیب می‌بینند و اگر تقویت شود، همه از منافع آن برخوردار خواهند شد (کاظم‌زاده ۱۳۸۹). بنابراین، سرمایه اجتماعی نقشی مهم‌تر از سرمایه فیزیکی و انسانی در سازمان‌ها ایفا می‌کند و تحقق اهدافی را ممکن می‌سازد که در نبود آن نمی‌توان بدان‌ها دست یافت (منوریان ۱۳۸۷). مطابق مطالعات انجام‌شده در زمینه سرمایه اجتماعی، سیستم‌ها یا اجتماعاتی که از سرمایه اجتماعی بالایی برخوردارند، نه تنها میزان تعهد و مسئولیت‌پذیری و انعطاف‌پذیری و مدیریت مناسب کنش جمعی در آن‌ها در سطح بالایی قرار دارد (Bolino, Turnley, & Bloodgood 2002)، بلکه کاهش فقر و توسعه اقتصادی (Putnam 2000)، تسهیل مبادله و هماهنگی فعالیت‌ها (شجاعی باغینی ۱۳۸۷: ۲۴۱)، توسعه میزان مشارکت و تعلق اجتماعی (Kasarda & Janowitz 1986)، و در نهایت تأمین رضایت افراد (کلمن ۱۹۹۸؛ ازرایل^۱ و همکاران ۲۰۰۰) نیز در آن‌ها دیده می‌شود.

گفتنی است، با وجود اهمیت سرمایه اجتماعی از دیدگاه محققان و صاحب‌نظران داخلی و خارجی در توسعه سیستم‌های اجتماعی، این مفهوم در صورتی نقش و کارکرد خود را خوب ایفا می‌کند که متناسب با فرهنگ بومی حاکم در هر سیستم باشد. با وجود این، به دلیل غلبه اندیشه‌های غربی در مباحث و مفاهیم علمی، نگاه به مفاهیم علمی از منظر فرهنگی و اعتقادی غالب در جامعه اسلامی ایران کم‌اهمیت و کم‌رنگ شده است. درحالی‌که روح توحیدی غالب بر هویت اسلامی - ایرانی بازنگری مفاهیم علمی در حوزه مدیریت، از جمله مفهوم سرمایه اجتماعی از منظر اسلامی - ایرانی، را به ضرورتی آشکار تبدیل کرده است. در این زمینه، توسعه مفهوم سرمایه اجتماعی بر اساس تعالیم و منابع اسلامی و به‌خصوص قرآن کریم (کلام خالق) اهمیت و ضرورت می‌یابد. بنابراین، در این پژوهش تلاش شد، با الهام از الگوی انگاره‌ای سرمایه اجتماعی (ترک‌زاده و محترم ۱۳۹۱) و با استفاده از قرآن کریم، نگاه این کتاب نورانی به حوزه سرمایه اجتماعی با استفاده از روش فرایند چرخه‌ای تحلیل (ترک‌زاده ۱۳۸۸ب) مشخص شود. به این

ترتیب این مطالعه با هدف شناسایی ابعاد، ماهیت، محتوا، و کارکردهای سرمایه اجتماعی از منظر قرآن کریم به انجام رسیده است.

مبانی نظری

در دو دهه اخیر صاحب نظران، با توجه به مبانی نظری و شرایط عملی متفاوت، تعاریف متنوعی از سرمایه اجتماعی ارائه کردند که ضمن برخورداری از وجوه مشترک تفاوت‌هایی نیز در آن‌ها دیده می‌شود (Warren, Thompson, & Saegert 2001; Sampson, 2001; Gittel & Thompson, 2001). هافمن^۱ و همکارانش (۲۰۰۵) سرمایه اجتماعی را مجموعه‌ای از نگرش‌ها، ارزش‌ها، هنجارها، شبکه‌ها، و اعتماد اجتماعی می‌دانند که همیاری در گروه‌ها یا بین آن‌ها را تسهیل می‌کند. ترنر^۲ (۲۰۰۳) نیز سرمایه اجتماعی را درجه‌ای از انسجام اجتماعی، همبستگی اجتماعی، تراکم عضویت اجتماعی در گروه‌های محلی و انجمن‌های داوطلبانه، روابط و پیوندهای اجتماعی متقابل، و اعتماد اجتماعی می‌داند که میزان پیوند اجتماعی بین آن‌ها نگرش و آگاهی افراد را متأثر می‌سازد. از نظر محققان و صاحب نظران سرمایه اجتماعی دربرگیرنده ابعاد و عناصر متعددی است که کیفیت آن را تعیین می‌کنند. مثلاً از نظر گروتارت و همکارانش (۲۰۰۴) طیف شش‌بُعدی سرمایه اجتماعی شامل گروه‌ها و شبکه‌ها، اعتماد و انسجام، عمل جمعی و همکاری، اطلاعات و ارتباطات، همبستگی اجتماعی، توانمندسازی، و عمل سیاسی است. از نظر نوریس^۳ (۲۰۰۵) نیز مشارکت اجتماعی، شبکه‌های اجتماعی و حمایت، مشارکت مدنی، اعتماد، و عمل متقابل تشکیل‌دهنده سرمایه اجتماعی‌اند. گفتنی است، با وجود اختلاف نظر در برشمردن ابعاد تشکیل‌دهنده سرمایه اجتماعی، آنچه همه بر آن اتفاق نظر دارند این است که هنجارها و شبکه‌های اجتماعی عناصر اصلی این سرمایه‌اند و اعتماد نیز بخشی از آن یا حداقل جانشینی نزدیک برای آن به شمار می‌رود. بدین ترتیب، سرمایه اجتماعی با پدید آوردن چارچوب‌ها و قالب‌های رفتاری معین و تعریف‌شده‌ای همچون اجبار، انتظار، اعتماد، هنجار، ضمانت اجرایی مؤثر، روابط اقتدار، و سازمان اجتماعی هم شبکه روابط اجتماعی بین کنشگران را مستحکم می‌کند هم با تسهیل رفتار کنشگران در این شبکه تحقق اهداف آنان را ممکن می‌سازد (کلمن ۱۹۹۰).

1. Haffman
2. Turner
3. Noris

در خصوص اهمیت و جایگاه سرمایه اجتماعی در سازمان، پژوهش‌های متعددی در داخل و خارج از کشور انجام شده است که در ادامه به برخی از آنها اشاره می‌شود. گروهی از محققان به این نتیجه دست یافتند که سرمایه اجتماعی، ضمن اینکه به انتشار دانش و اطلاعات میان کارکنان یاری می‌رساند، انگیزه و تلاش کارکنان را نیز تحت تأثیر قرار می‌دهد (Portes & Sensenbrenner, 2015; Trigilia, 2015). دورکیم (۱۳۹۰)، با تأکید بر دین‌داری، دین‌داری افراد عضو در یک شبکه اجتماعی را از عوامل مؤثر بر همبستگی اجتماعی و تقویت پیوند اجتماعی بین افراد معرفی می‌کند و اظهار می‌کند دین‌داری نیرویی در افراد به وجود می‌آورد که احساس الزام اخلاقی و پیروی کردن از درخواست‌های جامعه را در آنها تقویت می‌کند. نارایان^۱ و پریتهجت (۲۰۱۵) نیز اعلام کردند سرمایه اجتماعی، با ایجاد تعهد بیشتر و افزایش اعتماد، هزینه‌های مربوط به نظارت و کنترل بر عملکرد افراد را کاهش می‌دهد.

بر اساس پژوهش‌های داخلی بین توسعه سرمایه اجتماعی در یک سیستم با کاهش هزینه‌های مدیریتی - نظیر نظارت و کنترل رسمی، رای‌زنی‌های مدیریتی، کندی‌های ناشی از سیستم‌های بوروکراتیک - رابطه‌ای معنادار وجود دارد (علوی ۱۳۸۰). ترک‌زاده و محترم (۱۳۹۲) طی پژوهشی به این نتیجه دست یافتند که سرمایه اجتماعی از طریق نوع ساختار سازمانی پیش‌بینی می‌شود. افخمی و توکلی (۱۳۹۵) در پژوهشی با نام توسعه سرمایه اجتماعی و سرمایه روان‌شناختی در پرتو سبک زندگی اسلامی به این نتیجه دست یافتند که سبک زندگی اسلامی بر سرمایه اجتماعی مثبت می‌گذارد. رحمان خلیلی (۱۳۹۴) نیز طی پژوهشی به این نتیجه دست یافت که درحالی‌که متغیر دین‌داری حمایت اجتماعی را تحت تأثیر قرار می‌دهد هر دو متغیر بر کیفیت سرمایه اجتماعی مؤثرند و در نهایت سرمایه اجتماعی شادابی اجتماعی را تحت تأثیر قرار می‌دهد. مطابق گزارش پژوهشی آبیانگی (۱۳۹۲) نیز ترویج فعالیت‌های گروهی، رشد اعتماد در سازمان، تسهیل روند انتقال اطلاعات و سهم شدن در ایجاد آن، ریسک‌پذیری با توجه به اجرای کار گروهی و روابط مبتنی بر اعتماد، افزایش خلاقیت و نوآوری، حفظ دانش سازمانی، و انسجام عملی بیشتر به علت ثبات سازمانی از پیامدهای مثبت افزایش سرمایه اجتماعی در سیستم‌های اجتماعی به شمار می‌رود.

روش تحقیق

تحقیق حاضر از حیث هدف توسعه‌ای و به لحاظ روش کیفی است. نظر به اینکه در این پژوهش دستیابی به فهمی عمیق از مفهوم سرمایه اجتماعی از منظر قرآن کریم مورد توجه بود، روش پژوهش در این بخش از نوع مطالعه موردی کیفی انتخاب شد. به منظور جمع‌آوری و تجزیه و تحلیل اطلاعات، روش فرایند چرخه‌ای تحلیل (ترکزاده ۱۳۸۸ب) به کار رفت. روش مذکور یک روش پژوهش کیفی است مشتمل بر چهار مرحله گردآوری اطلاعات، تقلیل احیاگرانه داده‌ها، سازماندهی و تحلیل اطلاعات، و تفسیر و نتیجه‌گیری. در ادامه هر یک از مراحل توضیح داده می‌شود.

گام اول. گردآوری اطلاعات

نخستین مرحله در فرایند چرخه‌ای تحلیل گردآوری اطلاعات مرتبط با موضوع، مسئله، یا سؤالات پژوهش است. در این مرحله اطلاعات مرتبط با موضوع طی مراحل چون شناسایی زمینه‌ها و منابع اطلاعاتی مرتبط، جست‌وجو و کشف اطلاعات، استخراج و گردآوری اطلاعات، و در نهایت کدگذاری و دسته‌بندی آن‌ها گردآوری می‌شوند. نکته قابل تأمل در این مرحله آن است که اقدامات یادشده در ترکیبی تعاملی انجام می‌شوند و رابطه متقابل با یکدیگر دارند.

گام دوم. تقلیل احیاگرانه داده‌ها

تقلیل احیاگرانه داده‌ها چرخه‌ای مشتمل بر مطالعه دقیق مواد و محتوای گردآوری‌شده، شناسایی موضوعات یا جوانب اصلی فرایند یا رفتار یا موقعیت یا به طور کلی موضوع مطالعه‌شده، و طبقه‌بندی مواد و داده‌ها و اطلاعات به دست‌آمده از آن‌هاست (ترکزاده ۱۳۸۸ب). در نتیجه این اقدامات، اطلاعات جدید و معناداری درباره موضوع پژوهش به دست می‌آید که مواد لازم برای سازماندهی و تحلیل را فراهم می‌آورد.

گام سوم. سازماندهی و تحلیل اطلاعات

در این گام به جمع‌بندی، طبقه‌بندی نهایی اطلاعات، و ارائه نتایج به صورت سازمان‌یافته توجه می‌شود. زمینه این مهم با ترکیب اطلاعات و شناخت حاصل از مراحل پیش و بازاندیشی

پژوهشگر در زمینه موضوع و اطلاعات به دست آمده و مهارت و توان او در استخراج از اطلاعات کیفی فراهم می‌شود.

گام چهارم. تفسیر و نتیجه‌گیری

موفقیت در تفسیر و نتیجه‌گیری و به تعبیری ارائه تفسیر درست و کارآمد مستلزم درک و اشراف پژوهشگر در زمینه روند و محتوای پژوهش و موضوع آن است. ازین‌رو، در مرحله تفسیر و نتیجه‌گیری - که شامل استنباط و استخراج نتایج مرتبط با ابعاد موضوع یا اهداف یا سؤالات پژوهش و در صورت لزوم اتخاذ تدابیری در خصوص تکرار چرخه فرایند و هر یک از مراحل آن برای توسعه یا تکمیل نتایج و تولید یا توسعه دانش در زمینه مورد نظر است - محقق به شناسایی و ارائه الگوها و قواعد، کشف روندها و نیز تبیین‌های مرتبط با موضوع یا سؤالات، کشف اصول، مفهوم‌سازی‌های جدید، ارزشیابی‌ها، و تعمیم‌های نظری می‌پردازد (ترک‌زاده ۱۳۸۸ب).

یافته‌های پژوهش

مرحله اول. گردآوری اطلاعات

در این مرحله از پژوهش، به منظور گردآوری اطلاعات موجود در قرآن کریم درباره سرمایه اجتماعی، بعد از مطالعه آیات و تدبیر بر آنها و همچنین مرور کتب تفاسیر راهنما و نمونه، آیه‌هایی که مستقیم یا غیرمستقیم با موضوع سرمایه اجتماعی و کارکردهای آن ارتباط داشتند انتخاب شدند و مورد مذاقه و بررسی قرار گرفتند. به این ترتیب، در این مرحله هفتاد و هشت مفهوم فراگیر شمارش شد که به لحاظ رعایت ایجاز در ادامه تلخیصی از آیات آورده شده است^۱ (جدول ۱).

۱. گفتنی است به دلیل طولانی بودن جدول ۱، در مقابل هر مفهوم چند آیه برای نمونه ذکر شده است. کل آیات در طرح پژوهشی، که با حمایت پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، با عنوان «کاوش مفهوم سرمایه اجتماعی در قرآن کریم»، انجام شده است، قابل دسترسی است.

جدول ۱. مفاهیم فراگیر درباره مفهوم سرمایه اجتماعی در قرآن کریم با ارجاع به سوره‌ها و آیات

مفاهیم فراگیر	نام سوره و شماره آیه
عزت	غافر/ ۲؛ احقاف/ ۳؛ یس/ ۲۷؛ بقره/ ۲۸؛ آل عمران/ ۱۲۶؛ نمل/ ۳۴؛ و ...
کفار	غافر/ ۴؛ محمد/ ۱۱؛ محمد/ ۱، ۳، ۸، ۱۱، ۱۲، ۱۴، ۳۲ و ...
امید	غافر/ ۸، ۱۱، ۴۲، ۴۴، ۴۹، ۵۹؛ قمر/ ۱۰؛ الرحمن/ ۴۸؛ و ...
امانت	غافر/ ۲۲، ۵۰؛ انفال/ ۲۷؛ و ...
شجاعت	غافر/ ۳۸؛ زخرف/ ۲۶، ۴۶؛ یس/ ۲۰، ۲۵؛ شعرا/ ۵۰؛ اعراف/ ۱۲۵؛ و ...
عدل	غافر/ ۴۰، ۴۷؛ زمر/ ۷، ۱۳، ۴۶، ۶۹، ۷۰، ۷۵؛ بلد/ ۱۳؛ و ...
توکل	غافر/ ۴۴، ۴۵؛ مزمل/ ۹، ۱۰؛ انفال/ ۲، ۶۴؛ و ...
بصیرت	غافر/ ۵۸؛ ق/ ۸، ۹، ۱۱؛ انفال/ ۲۹؛ فرقان/ ۷۳؛ سجده/ ۲۷؛ و ...
خضوع	زمر/ ۹؛ انفال/ ۲؛ احزاب/ ۳۵؛ فصلت/ ۱۱؛ ص/ ۷۲، ۷۴؛ و ...
مؤمن	زمر/ ۱۸
شرح صدر	زمر/ ۲۲؛ زخرف/ ۵۰؛ مزمل/ ۱۰؛ انشراح/ ۲، ۵، ۲۵؛ شعرا/ ۱۳، ۲۸؛ اعراف/ ۲، و ...
ایمان	قمر/ ۳۵؛ الرحمن/ ۶۰؛ زمر/ ۳، ۹، ۱۰، ۱۲، ۱۳، ۱۷، ۲۲، ۲۹، ۳۱، ۳۳، ۳۶؛ و ...
صبر و صابران	غافر/ ۵۵، ۵۷، ۷۷؛ زمر/ ۱۰؛ احقاف/ ۳۵؛ و ...
عهد	غافر/ ۵۶؛ زخرف/ ۵۰؛ فتح/ ۱۰، ۱۹؛ انفال/ ۵۶، ۷۲؛ و ...
انسان	الرحمن/ ۳، ۴، ۱۰، ۱۴؛ زمر/ ۸، ۴۱، ۴۲، ۴۹؛ جاثیه/ ۲۰؛ و ...
امت	غافر/ ۵، ۲۱، ۲۲، ۲۳، ۸۲، ۸۳؛ قمر/ ۳۶؛ زمر/ ۵۰، ۵۱؛ زخرف/ ۲۳؛ و ...
اخلاقی	غافر/ ۵۷؛ زخرف/ ۳۱؛ جاثیه/ ۲۳؛ و ...
جامعه	غافر/ ۲۱، ۲۲؛ زخرف/ ۸، ۲۴، ۳۲؛ احقاف/ ۱۸، ۲۱؛ و ...
اخلاص	غافر/ ۱۴؛ انسان/ ۹، ۱۰، ۱۱؛ زمر/ ۲، ۳، ۸، ۱۱، ۱۴، ۲۹، ۴۹؛ و ...
تکلیف	غافر/ ۴۴، ۵۵، ۶۶؛ قمر/ ۲۸؛ الرحمن/ ۳۱؛ زمر/ ۱۰، ۱۱، ۱۲، ۴۶، ۵۳؛ و ...
حرمت	غافر/ ۶۶؛ زمر/ ۵۳؛ محمد/ ۴؛ انفال/ ۹؛ فرقان/ ۵۲، ۵۳، ۵۷، ۷۲؛ و ...
راست‌گویی	زمر/ ۳۲؛ جاثیه/ ۲۵؛ احقاف/ ۲۲، ۴؛ محمد/ ۲۱؛ حشر/ ۸؛ و ...
تقوا	قمر/ ۵۴؛ زمر/ ۱۰، ۱۶، ۲۰، ۲۸، ۳۳، ۳۴، ۵۸؛ اعراف/ ۷۴؛ نوح/ ۲۸؛ و ...
خانواده	زمر/ ۱۵، ۱۶؛ احقاف/ ۱۵، ۱۷؛ فتح/ ۱۲؛ فرقان/ ۷۴؛ نوح/ ۲۸؛ و ...
عمل صالح	زخرف/ ۷۲؛ جاثیه/ ۲۱، ۳۰؛ احقاف/ ۱۴، ۱۵، ۱۶؛ و ...
امامت	قمر/ ۲۵، ۲۷؛ زخرف/ ۲۷؛ جاثیه/ ۴۳؛ جاثیه/ ۱۸؛ احقاف/ ۳۵؛ و ...
وعده	قمر/ ۲۶، ۲۷، ۴۵؛ ضحی/ ۵؛ اعلی/ ۶؛ انفال/ ۹، ۱۲، ۲۹، ۴۲، ۷۱؛ و ...
غیر مؤمنین	جاثیه/ ۲۳؛ نجم/ ۳۴؛ و ...
صلق/ صداقت	احقاف/ ۱۵؛ حجرات/ ۱۷؛ فتح/ ۱۶، ۱۸؛ محمد/ ۲۱؛ و ...
دوستی	زخرف/ ۳۶، ۶۷؛ جاثیه/ ۱۹؛ انسان/ ۸؛ ماعون/ ۲؛ و ...
امنیت	زمر/ ۷۳؛ زخرف/ ۶۸؛ دخان/ ۵۱؛ امنیت/ ۴؛ و ...
خویشاوندی	قمر/ ۳۴؛ زخرف/ ۲۶؛ احقاف/ ۲۱؛ بلد/ ۱۵؛ قریش/ ۱۳؛ و ...
محبت	قیامت/ ۲۰؛ مجادله/ ۲۲؛ ممتحنه/ ۶، ۷؛ صف/ ۴؛ و ...
رحمت	مزمل/ ۲۹؛ حجرات/ ۵، ۱۲؛ فرقان/ ۲۶؛ ممتحنه/ ۷، ۱۳؛ و ...
احسان	الرحمن/ ۶۰؛ زمر/ ۱۰، ۳۴، ۳۵، ۵۸؛ احقاف/ ۱۲، ۱۳، ۱۵، ۱۶؛ و ...
حمیت	زخرف/ ۲۲، ۲۳، ۲۴، ۲۶؛ فتح/ ۲۶؛ لقمان/ ۲۱؛ فاطر/ ۴۲؛ و ...
مهربانی	احقاف/ ۲۱؛ مزمل/ ۲۹؛ انفال/ ۶۹؛ نوح/ ۲؛ نبا/ ۷؛ فاطر/ ۳۷؛ و ...
انفاق	انسان/ ۸؛ ماعون/ ۷؛ کوثر/ ۲؛ مزمل/ ۲۹؛ مدثر/ ۶؛ و ...
اتحاد	بینه/ ۴؛ حجرات/ ۱۱؛ زخرف/ ۶۱؛ جاثیه/ ۱۷؛ و ...
احترام	فجر/ ۱۷؛ ق/ ۳۴؛ حجرات/ ۲، ۳، ۵، ۱۱؛ فتح/ ۹؛ و ...

ادامه جدول ۱. مفاهیم فراگیر درباره مفهوم سرمایه اجتماعی در قرآن کریم با ارجاع به سوره‌ها و آیات

مفاهیم فراگیر	نام سوره و شماره آیه
معاشرت	فجر/ ۱۷؛ حجرات/ ۱، ۴، ۵ مجادله/ ۱۱، و ...
تعاون	عصر/ ۳؛ سبأ/ ۴۶، و ...
منافق/ منافقان	فتح/ ۶، ۱۱، ۱۵؛ محمد/ ۱۶، ۲۰، ۲۲، ۲۶، ۲۸، ۲۹، و ...
اتفاق	مائده/ ۵۵، ۶۴ و ...
نصرت	انفال/ ۹، ۱۰، ۱۱، ۱۲، ۱۷، ۴۳؛ ممتحنه/ ۵؛ طلاق/ ۳، و ...
ولایت	انفال/ ۷۲، ۷۵؛ فرقان/ ۱۸؛ نجم/ ۲۵؛ رعد/ ۱۱، ۱۶، ۱۷، ۳۷، و ...
مشورت	طلاق/ ۶؛ سبأ/ ۴۶؛ شعرا/ ۳۵؛ صافات/ ۱۰۲؛ اعراف/ ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۱، و ...
رضایت	بینه/ ۸
اختلاف	نبأ/ ۳
یقین	طور/ ۳۶؛ نجم/ ۲۳، ۲۸؛ ذاریات/ ۱۰، ۲۰؛ واقعه/ ۵۱، ۹۵؛ رعد/ ۲، و ...
نعمت	انشراح/ ۷؛ احزاب/ ۳۷؛ ص/ ۱۷؛ اعراف/ ۱۲۵، ۱۹۰، و ...
صدق	ذاریات/ ۵
تواضع	ابراهیم/ ۱۱؛ فرقان/ ۶۳، ۶۵، ۷۵، ۷۶؛ نوح/ ۲۸؛ سجده/ ۱۵، و ...
تجیت	ابراهیم/ ۲۳؛ حجر/ ۵۲؛ رعد/ ۲۳، ۲۴، و ...
ادب	نوح/ ۱۳؛ ابراهیم/ ۳۶؛ توبه/ ۵۸ و ...
خشوع	حشر/ ۲۱؛ احزاب/ ۳۵؛ یوسف/ ۱۰۰؛ بقره/ ۴۶، ۵۸ و ...
هدایت	فصلت/ ۴۴؛ هود/ ۳۴؛ شعرا/ ۷۳؛ اعراف/ ۳۰، و ...
پاداش	ممتحنه/ ۱۳؛ ص/ ۲۶؛ بقره/ ۱۵۵، ۱۸۴، ۲۱۵؛ آل عمران/ ۱۱۵؛ نساء/ ۴۰، و ...
رستگاری	سبأ/ ۴؛ مائده/ ۹۰
حسنه	فرقان/ ۷۰؛ یس/ ۱۲؛ رعد/ ۱۸، ۲۱؛ هود/ ۱۱۴؛ اعراف/ ۹۵، ۱۳۱، و ...
کرامت	یس/ ۲۷
تولی	فرقان/ ۱۸؛ رعد/ ۳۶؛ هود/ ۳۵، ۵۴، ۵۵، ۱۱۴؛ یوسف/ ۲۶، ۳۷، ۵۰، ۷۷، و ...
حلم	فرقان/ ۷۶، ۷۷؛ هود/ ۷۵؛ یوسف/ ۷۷؛ صافات/ ۱۰۱، ۱۰۲، ۱۰۳
ایثار	حشر/ ۹؛ شعرا/ ۲۲؛ یوسف/ ۷۸
عمل	صافات/ ۶۱
حق	فرقان/ ۷۶
رأفت	حشر/ ۱۱
مسئولیت	بقره/ ۳، ۲۱، ۴۰، ۵۶، ۵۷، ۷۸، ۱۲۱، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۳۳، ۱۳۶، ۱۸۳
جامعه اسلامی	بقره/ ۹، ۲۰، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۹۵
رهبری	بقره/ ۲۵، ۵۱، ۶۰، ۶۱، ۹۲، ۹۹، ۱۰۴، ۱۲۰، ۱۲۴، ۱۲۶، و ...
روابط	بقره/ ۱۱۰
عدالت	بقره/ ۱۲۴، ۱۸۲، ۱۹۰، ۱۹۴، ۲۲۸، ۲۵۴، ۲۷۹، ۲۸۲، ۲۸۴
شکر	بقره/ ۱۸۵، ۲۴۳
اجتماع	بقره/ ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۴، ۲۱۰، ۲۳۶، ۲۴۱، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۷۰؛ آل عمران/ ۵۷
اطمینان	بقره/ ۲۱۲، ۲۴۸، ۲۶۰، ۲۶۲، ۲۶۵، ۲۷۴، ۲۷۷؛ آل عمران/ ۲۰، ۴۱
امنیت اجتماعی	بقره/ ۲۱۷
عفت	بقره/ ۲۷۳؛ آل عمران/ ۱۸۶؛ نور/ ۱۹؛ انبیاء/ ۹۱؛ نساء/ ۲۴، ۲۵، ۲۸، ۳۱، و ...

مرحله دوم. تقلیل احیاگرانه داده‌ها

در این مرحله از پژوهش، به تقلیل احیاگرانه داده‌ها (مفاهیم فراگیر) پرداخته شد. در واقع در این مرحله تلاش شد هفتاد و هشت کد گردآوری شده در مرحله اول، که قرابت محتوایی داشتند، ذیل یک عنوان مشترک (کد محوری / اطلاعات معنادار)، که دربرگیرنده یا پوشش دهنده داده‌های کیفی دسته مربوطه‌اند، کدگذاری یا دسته‌بندی شوند. مفاهیم فراگیر شمرده شده در مرحله قبل ذیل سی کد محوری دسته‌بندی و مفهوم‌سازی شدند (جدول ۲).

جدول ۲. تقلیل احیاگرانه داده‌های گردآوری شده از قرآن کریم

مفاهیم فراگیر	کد محوری (اطلاعات معنادار)	مفاهیم فراگیر	کد محوری (اطلاعات معنادار)
صدق، صداقت، راستگویی	صداقت	تعاون، مشورت	تعاون
امامت، ولایت	امامت	عمل صالح، عمل	عمل صالح
رأفت، محبت، مهربانی، دوستی، حمیت، تولی	رأفت	اتفاق	اتفاق
رهبری، نصرت، هدایت	رهبری	ایثار	ایثار
ادب، اخلاق	ادب	کفار، امت، جامعه، خویشاوندی، مردم، مؤمن، خانواده، غیرمؤمنین، منافق / منافقان، جامعه اسلامی، اجتماع	شبکه‌های اجتماعی
صبر، صابران، حلم	حلم	عدل، حق، عدالت	عدالت
عهد، وعده، مسئولیت	مسئولیت	توکل، امید	توکل
ایمان	ایمان	شجاعت	شجاعت
بصیرت	بصیرت	اخلاص	اخلاص
تقوا	تقوا	احسان	احسان
یقین	یقین	شرح صدر	شرح صدر
حرمت، احترام، تحیت	احترام	اتحاد	اتحاد
خضوع، تواضع، خشوع	تواضع	کرامت	کرامت
امانت، امنیت، اطمینان، امنیت، اجتماعی	اعتماد	عفت	عفت
معاشرت، روابط	معاشرت	عزت، حسنه، رضایت، پاداش	پیامدهای سرمایه اجتماعی
قرب الهی، رستگاری	جهت‌گیری معنوی		

مرحله سوم. سازماندهی و تحلیل اطلاعات

در این مرحله از پژوهش، با ترکیب اطلاعات و شناخت حاصل از مراحل پیش (گردآوری اطلاعات و تقلیل احیاگرانه داده‌ها)، به سازماندهی و تحلیل اطلاعات کیفی گردآوری شده پرداخته شد (جدول ۳).

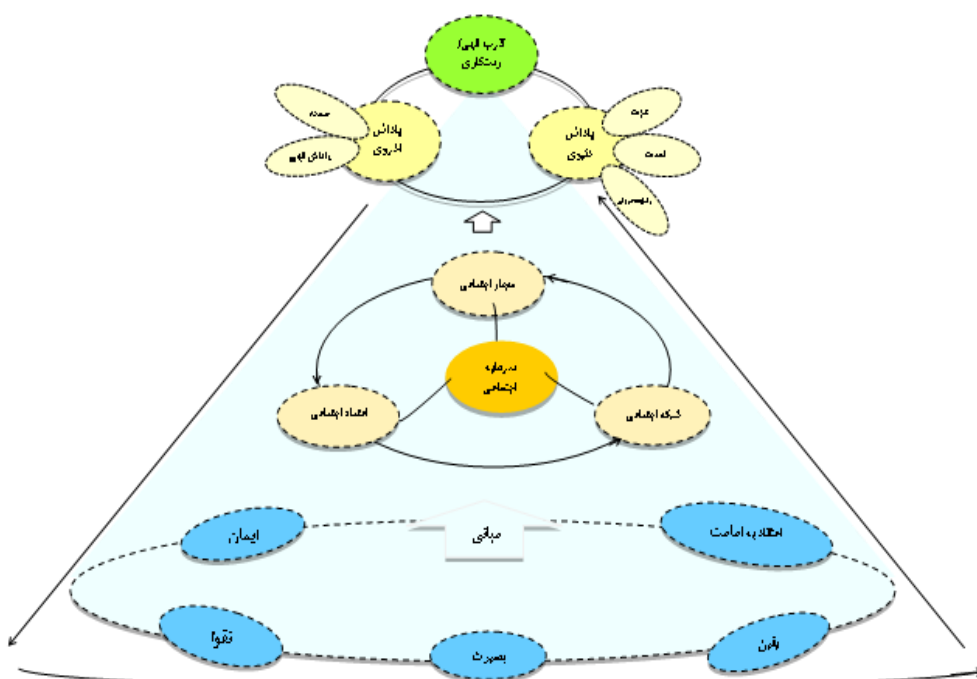
جدول ۳. مفاهیم سازماندهی شده، کد محوری، مفاهیم فراگیر سرمایه اجتماعی شمارش شده از قرآن کریم

مفاهیم سازماندهی شده	کد محوری	مفاهیم فراگیر
	ایمان	ایمان
	تقوا	تقوا
مبانی	یقین	یقین
	بصیرت	بصیرت
	اعتقاد به امامت	اعتقاد به امامت
	شبکه اجتماعی	جامعه، جامعه اسلامی، مؤمنین، غیرمؤمنین، منافقین، مردم، خانواده، خویشاوندان
ابعاد	هنجار اجتماعی ^۱	صداقت، رأفت، ادب، حلم، مسئولیت، احترام، تواضع، تعاون، عمل صالح، انفاق، ایثار، عدالت، توکل، شجاعت، اخلاص، احسان، شرح صدر، اتحاد، کرامت، عفت
	اعتماد اجتماعی	امانت، امنیت، اطمینان، امنیت اجتماعی
پیامدها	پاداش دنیوی	عزت، نعمت، رضایت درونی
	پاداش اخروی	حسنه، پاداش الهی
جهت‌گیری معنوی	پیامد غایی	قرب الهی و رستگاری

مطابق جدول ۳، از منظر قرآن کریم، سرمایه اجتماعی به چهار دسته مبانی، ابعاد، پیامدهای مثبت کوتاه‌مدت و بلندمدت سرمایه اجتماعی، و جهت‌گیری معنوی قابل تلخیص‌اند و با هم رابطه متقابل دارند. در این بخش از دسته‌بندی، همان‌طور که در جدول ۱ ملاحظه می‌شود، مفاهیم فراگیری چون ایمان، تقوا، بصیرت، یقین، و اعتقاد به امامت مبانی جهت‌دهنده به رفتار تعاملی سیستم اجتماعی (در کلیت خود) و اجزای آن (افراد، گروه‌ها، شبکه‌ها) در نظر گرفته شده‌اند و

۱. می‌توان مفهوم هنجار اجتماعی را با انسانیت یا انسان بودن در قرآن کریم معادل در نظر گرفت.

کیفیت سرمایه اجتماعی را تحت تأثیر قرار می‌دهند. به علاوه، مطابق جدول ۱، مفاهیمی که بیانگر اجتماع دو یا چند نفر از افراد در تعامل با یکدیگر بود ذیل عنوان شبکه اجتماعی و مفاهیمی که بیانگر اصول و روش‌های رفتاری در تعامل با دیگران بود ذیل عنوان هنجار اجتماعی یا هنجارهای انسانی در متون اسلامی قرار داده شد و در نهایت اعتماداً سطح اطمینان افراد به یکدیگر در نظر گرفته شد و مفاهیم برشمرده مرتبط با آن ذیل این عنوان قرار گرفت.

شکل ۲. الگوی انگاره‌های سرمایه اجتماعی مستخرج از قرآن کریم

از طرفی، مطابق شکل ۲، برخلاف منابع و متون غربی درباره سرمایه اجتماعی، که غایت یا هدف افراد از دستیابی به سرمایه اجتماعی را کسب منافع می‌دانند و به عبارتی سرمایه اجتماعی حالتی از مبادله یا بده‌بستان بین افراد و شبکه‌هاست، از منظر قرآن کریم، نیت یا هدف نهایی افراد و گروه‌ها از برقراری رابطه با یکدیگر نیل به قرب الهی و رستگاری فردی و جمعی است. بنابراین، در برقراری رابطه با دیگران و توسعه شبکه‌های اجتماعی‌شان نه تنها با افرادی رابطه برقرار می‌کنند که دارای وجه مشترک یا

هدف مشترک‌اند، بلکه به منظور دستیابی به قرب الهی با دیگر افراد و سیستم‌های اجتماعی نیز به دلیل انسان بودنشان تعامل برقرار می‌کنند و نیازها و خواسته‌های مشروع آن‌ها را برآورده می‌سازند. البته، همان‌طور که در شکل ۲ نشان داده شده است، علاوه بر جهت‌گیری معنوی، انسان‌ها در برقراری رابطه با دیگران و شبکه‌های اجتماعی به دنبال دستیابی به اهداف یا مزیت‌های کوتاه‌مدت یا بلندمدت دیگر، یعنی پاداش دنیوی و اخروی، نیز هستند. این پاداش‌ها صرفاً جنبه مادی ندارند؛ دستیابی به رضایت درونی، عزت، نعمت، پاداش الهی، و کسب حسنه نیز از منافع معنوی‌ای محسوب می‌شوند که جهت‌دهنده رفتار آن‌ها هستند و رفتار اجتماعی آن‌ها و نحوه تعاملشان با دیگران را شکل می‌دهند. گفتنی است توضیح موارد یادشده در قسمت تفسیر و نتیجه‌گیری به صورت مبسوط‌تر آمده است.

اعتباریابی داده‌ها

در این بخش از پژوهش، به باور لینکلن و گوبا، باید مشخص شود که آیا یافته‌ها از زبان داده‌ها سخن گفته‌اند یا خیر؟ به عبارت دیگر، آیا یافته‌ها به اندازه کافی توصیف غنی و عمیقی از پدیده مورد بررسی ارائه داده‌اند؟ بنابراین، جهت ارزشیابی درستی یافته‌ها، قابل اطمینان و موثق بودن آن‌ها باید بررسی شود. از ملاک‌های ارزیابی این موضوع اعتبارپذیر بودن یافته‌هاست. اعتبارپذیری^۱ به این معناست که افراد معقول بودن و درستی یافته‌ها را در زمینه موضوع تشخیص دهند. در این مطالعه، با استفاده از روش هم‌سوسازی داده‌ها، تناسب بین سوابق نظری و پژوهشی موجود در حوزه مرتبط با موضوع پژوهش با مقوله‌های شمرده‌شده در بخش کیفی بررسی شد. گفتنی است به منظور بررسی اعتبار یافته‌های کیفی نیز از ملاک اتکاپذیری^۲ استفاده شد. اتکاپذیری بیانگر دقت، ثبات، و هماهنگی یافته‌هاست (هومن ۱۳۸۹: ۶۲، ۶۵).

تفسیر و نتیجه‌گیری

نظر به آنچه گفته شد، در این پژوهش تلاش شد، با مرور نظام‌مند مطالعات انجام‌شده و دیدگاه‌های ارائه‌شده در زمینه سرمایه اجتماعی و با اتخاذ رویکردی سیستمی و از منظری تعاملی، ضمن معرفی دیدگاه‌ها و چارچوب‌های موجود درباره سرمایه اجتماعی و عوامل و شاخص‌های آن بر اساس مبانی و

1. Credibility
2. Dependability

تئوری‌های موجود، به کشف و توصیف این مفهوم از منظر قرآن کریم پرداخته شود. بر اساس چارچوب کشف‌شده در این پژوهش، سرمایه اجتماعی پدیده‌ای پربعد و پربرایند است که مبتنی بر مبانی اعتقادی گروه‌ها و شبکه‌های اجتماعی بر اساس جهت‌گیری‌های اعتقادی و معنوی‌شان، یعنی نیل به قرب الهی و رستگاری فرد و جامعه، توسعه می‌یابد و زمینه شکل‌گیری الگوهای ارتباطی در شبکه‌های مختلف اجتماعی با هدف دستیابی به پیامدهای مثبت اجتماعی (پاداش‌های اخروی و دنیوی) را فراهم می‌آورد. متناسب با این تعریف، مفهوم سرمایه اجتماعی از منظر قرآن کریم مفهومی پیچیده و پویاست که با نگاهی جامع به این پدیده همه جنبه‌های کارکردی، فرایندی، محتوایی، و خصیصه‌ای بودن سرمایه اجتماعی را هم‌زمان با هم در نظر گرفته است؛ به این ترتیب که از منظر قرآن کریم سرمایه اجتماعی پدیده‌ای پربعد و پربرایند و مشتمل بر سه بُعد شبکه اجتماعی، هنجار اجتماعی، و اعتماد اجتماعی مبتنی بر مبانی اعتقادی افراد عضو در شبکه‌های اجتماعی با جهت‌گیری معنوی آنهاست و آنها را جهت نیل به پیامدهای مثبت اجتماعی ترغیب می‌کند. با این توصیف، سرمایه اجتماعی پدیده‌ای جامعه‌محور و موقعیتی محسوب می‌شود که با نگاهی فرایندی به شبکه‌ها و تعاملات اجتماعی بین آنها افراد و گروه‌ها را بر حسب کیفیت مبانی اعتقادی آنها جهت نیل به تقرب الهی ترغیب می‌کند.

بدین ترتیب، مطابق چارچوب کشف‌شده در این پژوهش، برخلاف مفهوم سرمایه اجتماعی در مبانی و تئوری‌های غربی، که غایت آن کسب سود و منفعت شخصی یا گروهی از برقراری رابطه با دیگران و گروه‌ها و مبادله یا بده‌بستان با آنهاست، از منظر قرآن کریم، غایت یا هدف نهایی سرمایه اجتماعی قرب الهی و نیل به رستگاری فردی و جمعی است. از این منظر، نوع نگاه مادی از برقراری رابطه با دیگران و شبکه‌های اجتماعی در تئوری‌های غربی به یک نگاه معنوی از منظر قرآن کریم تبدیل می‌شود که در آن افراد و شبکه‌ها، جهت نیل به پیامدهای مثبت سرمایه اجتماعی، جلب رضایت الهی و دریافت پاداش الهی را موتور محرک رفتار در شبکه‌ها و گروه‌های اجتماعی در نظر می‌گیرند و بر آن اساس عمل می‌کنند. به این ترتیب، برخلاف رویکرد غربی، که حوزه شمولیت سرمایه اجتماعی را امور دنیوی می‌داند، از منظر قرآن کریم، حوزه شمولیت سرمایه اجتماعی، علاوه بر توجه به امور دنیوی - البته با صبغه معنوی و اعتقادی افراد - بر پیامدهای مثبت اخروی رفتار افراد جهت نیل به رستگاری نیز تأکید دارد.

همچنین، مطابق الگوی انگاره‌ای این مطالعه، سرمایه اجتماعی مشتمل بر چهار بخش به هم پیوسته است. بخش زیربنایی و اساسی آن تحت عنوان مبانی سرمایه اجتماعی و سایر بخش‌های آن، که کیفیت آن‌ها متأثر از مبانی است، شامل سه بخش ابعاد و پیامدها و جهت‌گیری معنوی سرمایه اجتماعی است. هر یک نیز زیرمجموعه‌هایی دارند که در ارتباط با هم تعیین‌کننده کیفیت سرمایه اجتماعی و رفتار افراد در گروه‌ها و سیستم‌های اجتماعی‌اند. در ادامه به توصیف هر یک از مفاهیم پرداخته شده است.

در تبیین یافته‌های پژوهش می‌توان اذعان کرد بر اساس آیات و روایات ایمان یک حالت قلبی و فرایندی روحی است که جهت‌گیری آن در افکار و احساسات و اعمال آشکار می‌شود (دیلمی و آذربایجانی ۱۳۸۳). ایمان مرز بین دین‌داری و بی‌دینی است؛ به نحوی که می‌توان حقیقت دین‌داری را ایمان دانست (رازقی ۱۳۸۷). با ایمان به خداوند متعال و روز معاد، ابعاد شناختی، عاطفی، اجتماعی، و اخلاقی فرد تغییر می‌کند و نگرش او در محدوده محاسبات فیزیکی و کمی و سودجویانه نمی‌گنجد؛ بلکه این جهت‌گیری و جهان‌بینی انگیزه‌ای برای شکوفایی استعدادهای درونی افراد می‌شود و گسترش وجودی او را در اقتدار کمال مطلق محقق می‌کند (دیلمی و آذربایجانی ۱۳۸۳).

در خصوص ارتباط بین ایمان و تقوا، امام علی^(ع) می‌فرماید: «ایمان درختی است که ریشه آن یقین، شاخه‌اش تقوا، شکوفه‌اش حیا، و میوه‌اش سخاوت است». مطابق این حدیث می‌توان گفت ارتباط تنگاتنگی بین ایمان با تقوا و کیفیت رفتارهای اخلاقی افراد وجود دارد. در خصوص ارتباط بین ایمان و بصیرت، علامه طباطبایی نیز اذعان کرده است که ایمان مشتمل بر علم و بصیرت است. یعنی ایمان به خداوند مستلزم کسب معرفت و شناخت خداوند متعال است و بدون آن قابل تصور نیست. بنابراین، می‌توان گفت کسی که اعتقاد قلبی و عملی به خدا و رسولش دارد و اطاعت محض می‌کند و عمل صالح انجام می‌دهد دارای ایمان واقعی است که از مبانی دین اسلام است. بنابراین، هر چه ایمان فرد قوی‌تر باشد برقراری ارتباط با دیگران و جلب رضایت الهی و دریافت پاداش از او را بر رسیدن به اهداف و منافع شخصی خود برتر می‌داند و بدون هیچ چشم‌داشتی از برقراری ارتباط مثبت با دیگران لذت می‌برد. زیرا قرب الهی را مقدم بر دریافت سود دنیوی می‌شمارد.

تقوا از دیگر مبانی محوری سرمایه اجتماعی است. بر اساس منابع و متون دینی، انسان متقی به دلیل

برخورداری از این نیروی درونی - تقوا - از داخل شدن در امور اجتماعی هیچ ابایی ندارد. امام علی^(ع) در خطبه ۱۱۴ نهج البلاغه می‌فرماید: «همانا تقوای الهی اولیای خدا را در حمایت خود قرار داده و آنان را از تجاوز به حریم منهیات الهی بازداشته است و ترس از خدا را ملازم دل‌های آن‌ها قرار داده است». به علاوه، تقوا در بصیرت و بینش انسان برای تشخیص امور خیر و شر و افعال درست و نادرست مؤثر است و کیفیت تعاملات اجتماعی را تحت تأثیر قرار می‌دهد. همان‌طور که خداوند متعال در آیه ۲۹ سوره انفال می‌فرماید: «شما که ایمان آورده‌اید اگر پروای خدای خویش داشته باشید، شما را فرقان (وسیله تشخیص حق از ناحق) دهد». با این وصف، انسان مؤمن بر اثر استمرار بر حفظ تقوا به درجه‌ای می‌رسد که از آن به عنوان بصیرت یاد می‌کنند.

بصیرت در اصطلاح به معنای قوه‌ای در قلب شخص است منور به نور قدسی که به وسیله آن حقیقت اشیا و امور را درک می‌کند. به عبارت دیگر، بصیرت قوه‌ای در درون فرد است که حقایق و باطن اشیا به وسیله آن دیده می‌شود. در فرهنگ قرآنی از بصیرت به عنوان حالتی یاد شده است که به انسان توانایی درک حقایق و تحلیل واقعیت‌ها را می‌دهد (ستوده‌نیا ۱۳۸۸). در قرآن اهل بصیرت فراتر از اهل دیدن و شنیدن معرفی شده‌اند. اهل بصیرت از قلب خویش بهره می‌گیرند تا دیده‌ها و شنیده‌ها را تجزیه و تحلیل کنند و با بهره‌گیری از این تفقه واکنش مناسب نشان دهند (قاموس قرآن). با این وصف، به نسبت درجه ایمان افراد، زمینه برای توسعه تقوا و بصیرت افراد و متعاقباً میدان برای اعمال و رفتار مناسب اخلاقی یا غیراخلاقی در سطح فردی یا بین فردی فراهم می‌شود و چنانچه خللی در یک زمینه وارد آید رفتار و کیفیت تعاملات اجتماعی آن‌ها نیز تحت تأثیر قرار می‌گیرد.

با توسعه مبانی مذکور در رفتار تعاملی افراد، هنجارها و بایدها و نبایدهای اجتماعی نیز رنگ دیگری به خود می‌گیرند و بیش از اینکه مبتنی بر قوانین اجتماعی تنظیم شده توسط افراد در یک جامعه باشند، مبتنی بر باور و اعتقادات مذهبی و فرااجتماعی یا خارج از باور افرادند که کیفیت تعاملات افراد در شبکه‌های مختلف اجتماعی با افراد و گروه‌های مختلف اجتماعی - مؤمن، کافر، خانواده، خویشاوندان، امت‌های مختلف، مسلمان، غیرمسلمان، و منافقان - را تحت تأثیر قرار می‌دهند. از ویژگی‌های اخلاقی متأثر از چرخه تعاملی مذکور اخلاص افراد در عمل و نیت است. در این خصوص امام صادق^(ع) می‌فرماید: «نعمت و موهبتی بزرگ‌تر از این نیست که خداوند به انسان

حالتی بدهد که در اندیشه و فکرش جز خدا به هیچ‌کس نیندیشد». به همین جهت است که از خالص‌سازی اعمال به عنوان سرّ و راز الهی یاد شده است: «چقدر زیباست اگر بشر در هر کاری به همان نسبت که به حفظ ظاهر و کالبد عمل می‌اندیشد به روح و جان عمل نیز اهمیت دهد»^۱.

در آیات و روایات، از توکل به خداوند متعال به عنوان بهترین تکیه‌گاه، وسیله‌رهایی از رنج و اضطراب، بی‌نیازی، و ارزشمندی فرد یاد شده است. طبرسی نیز توکل به خدا را وا گذاشتن و سپردن امور خویشتن به خداوند و اعتماد به حسن تدبیر او تعریف کرده است (شجاعی باغینی ۱۳۸۷). در این خصوص خداوند متعال در سوره محمد، آیات ۷ و ۸ می‌فرماید: «ای کسانی که ایمان آورده‌اید، اگر خدا را یاری کنید، شما را یاری می‌کند و گم‌هایتان را استوار می‌دارد و کسانی که کافر شدند مرگ بر آنان و اعمالشان نابود باد!».

با این وصف، توکل بر خدا به این معنی است که افراد، با اعتماد کامل در سیستم‌ها و شبکه‌های اجتماعی، فکر و عمل خود را به یک منبع بی‌انتهای متصل کنند و بر اساس این اتکا به حقیقت اصیل قدم‌های خود را محکم‌تر بردارند و در امور مختلف اجتماعی بر اساس آنچه معقول و حق است بهترین تلاش‌ها را بکنند.

همچنین، صبر و حلم یکی از ثمرات درخشان تهذیب نفس و از ملازمان دائمی تقوا و یکی از ظهورات بارز قدرت روحی و تسلط بر نفس است. در فرهنگ اسلامی، صبر نه تنها به معنی دست روی دست گذاشتن و انتظار کشیدن نیست، بلکه به سه قسم تقسیم می‌شود؛ صبر بر مشکلات که آن را شجاعت می‌نامند، صبر در کظم غیظ (فرورودن خشم) که آن را حلم می‌نامند، صبر در مقابل عقاید و سلیق و سخنان و رفتارهای مخالف دیگران که آن را سعه صدر می‌نامند. برترین درجه صبر نوع آخر است که انسان در مقابل میل به انتقام استقامت می‌کند و مقابله به مثل نمی‌کند (ایمانی ۱۳۸۹).

با این وصف، برخورداری از این صفت پسندیده، به‌ویژه برای کسانی که در ارتباط و تماس بیشتری با افراد و شبکه‌های اجتماعی هستند، لازم و ضروری است. زیرا امور همیشه آن‌گونه که آدمی تمایل دارد پیش نمی‌رود. گاهی اصطکاک‌هایی به وجود می‌آید که عبور از آن با صبوری و بردباری میسر می‌شود (شریفانی ۱۳۹۱). در این زمینه، امام علی^(ع) در نامه ۵۱ خطاب به کارگزاران و کارکنان

خود می‌فرماید: «و اصبروا لِحَوَائِجِهِمْ»؛ در برآوردن حاجت‌های مردم شکیبایی ورزید. بنابراین، یک شبکه اجتماعی ارزشمند شبکه‌ای است که بر اعمال و رفتار اعضای آن بردباری حاکم باشد. چون بدون بردباری هیچ کاری به نتیجه مطلوب نمی‌رسد و انسانی که فاقد بردباری است فاقد اختیار خویش است و پیوسته اسیر تصمیم‌گیری‌های تند و رفتار نادرست است. درحالی‌که صبر و بردباری در تعامل با دیگران کمالی است که نظام اداری را سلامت می‌دارد و آن را به ارجمندی می‌رساند (دلشاد تهرانی ۱۳۸۹). لا عَزَّ كَالْجَلْمِ.^۱ تسری چنین فضایی در سیستم‌های اجتماعی زمینه را برای عزتمندی افراد در تعامل با سایر افراد و شبکه‌های اجتماعی فراهم می‌آورد؛ به این معنا که توسعه عزتمندی در افراد حالتی را در آن‌ها به وجود می‌آورد که مانع مغلوب شدن آن‌ها در برابر دیگران می‌شود. عزتمندی باعث می‌شود انسان‌ها نه تن به ستم بدهند و نه به دیگران ستم کنند (قاموس قرآن). امام علی^(ع) در حکمت ۴۵۶ می‌فرماید: «... عزتمندی مانع می‌شود که انسان آگاه خود را ارزان بفروشد».

با این وصف، نگرهبانی از گوهر عزت و وظیفه است. افراد نباید خود را در معرض تحقیر و توهین قرار دهند. معاشرت بزرگوارانه - رابطه‌ای بر مبنای هوشیاری و حفظ عزت و مناعت و زیر پا گذاشتن طمع‌ها و خواهش‌ها - برای مصون ماندن از تعرض و دشنام ناهلان نوعی نگرهبانی از عزت شخصی به شمار می‌آید که باید به آن توجه کرد (محدثی ۱۳۸۴). به‌علاوه، امام صادق^(ع) می‌فرماید: «مرز حُسن خلق این است که اخلاقت را نرم کنی، کلامت را پاکیزه سازی، و با چهره‌ای باز و گشاده با برادران دینی‌ات روبه‌رو شوی».

از نظر اسلام رأفت و خوش‌رویی با دیگران مبدأ بسیاری از آشنایی‌هاست. پیامبر اکرم^(ص) بهترین مردم را کسی دانسته است که از همه خوش‌خلق‌تر، نرم‌خوتر، و با دیگران مأنوس باشد و دیگران نیز با او انس و الفت بگیرند. امام علی^(ع) بزرگ‌ترین مانع اخلاقی را رعایت نکردن محاسن اخلاقی می‌داند: «چه بسا عزیزی که اخلاق بد مایه ذلت و خواری او شده و چه بسا خوار و ذلیلی که اخلاق خوب او را به عزت رسانده است» (شریفانی ۱۳۹۱). در جای دیگر می‌فرماید: «با مردم فروتن و نرم‌خو و گشاده‌رو باش. گشاده‌رویی، فروتنی، و نرم‌خویی راه نفوذ در دل‌ها و پیوند

قلب‌هاست و بدین امور خوش رفتاری معنا می‌یابد.^۱ بنابراین، ارتباطی که توأم با طعنه، فریاد، قهر، خشونت، تندی، پرخاشگری، و برخورد تخریب‌گرایانه باشد صمیمیت و الفت را نابود می‌کند و موجبات تفرقه و پراکندگی را فراهم می‌آورد.

به این ترتیب، حسن معاشرت، رأفت، و صداقت از دیگر ویژگی‌هایی محسوب می‌شود که افراد را در دام محبت اسیر می‌کند و زمینه را برای خدمت‌رسانی و کارگشایی از امور مردم فراهم می‌آورد. در این خصوص امام رضا^(ع) می‌فرماید: «در روی زمین بندگان هستند که کار آن‌ها تلاش برای رفع نیاز و حاجت مردم است. آنان روز قیامت ایمن و آسوده‌اند». بنابراین، کارگشایی از خدمات مقدس است که مورد قبول و امضای آیین خداوند متعال و شرع محمدی است. آنان که خالصانه و بی‌توقع و چشمداشت‌گرا از کار بسته مردم می‌کشایند بندگان خالص خدا و مأموران ویژه الهی‌اند و توفیق و امداد الهی را همراه دارند و فیض دنیوی و اجر اخروی نیز از دستاورد چنین خدمتی خواهد بود. در این رابطه می‌توان به سخن نورانی پیامبر اکرم^(ص) اشاره کرد: «بهترین مردم کسی است که مردم از او سود و بهره ببرند» (بحار الانوار: ج ۷۲، ۲۳). از آنجا که این افراد خداوند را مالک خود می‌دانند، ملاک و معیار سنجش افکار و اعمال خود را نیز جلب رضایت حق تعالی در نظر می‌گیرند و همه‌چیز را با آن معیار می‌سنجند. بنابراین، در همه ابعاد زندگی شخصی و اجتماعی خود رضایت بندگان خدا و خود را در طول رضایت الهی قرار می‌دهند (کاظمی ۱۳۸۱). چون اعتقاد دارند محبت الهی نهایت فضل خدای عظیم به بنده است. محبت آن نعمتی است که خدای تعالی با آن بندگان مخلص خود را برمی‌گزیند و مخصوص می‌گرداند. در این خصوص آیات متعددی در قرآن کریم وجود دارد که از آن‌ها می‌توان به آیه ۵۴ سوره مائده اشاره کرد: «... يَجِبُهُمْ وَ يَجِبُونَ»؛ آن‌ها را دوست دارد و آن‌ها (نیز) او را دوست دارند. پیامبر اکرم^(ص) نیز در این خصوص می‌فرماید: «هر کس که مؤمن به الله است او محب خداست. لکن محبت او به اندازه ایمان اوست». امام باقر^(ع) نیز نشانه بهره‌مندی انسان از خیر و صلاح را دوستی برای خدا می‌داند: «هرگاه خواستی بدانی که در تو خیری هست یا خیر به دلت رجوع کن. اگر اهل طاعت خدا را دوست و اهل معصیت خدا را دشمن داشتی، در تو خیر هست و خدا هم تو را دوست دارد». بنابراین، افراد خیرخواه با نگاه خیرخواهانه

۱. نهج البلاغه، نامه ۲۷.

به دیگران، نه تنها نگران سرنوشت دیگران‌اند و سعادت دیگران را در کنار سعادت خود مورد توجه و مدآقه قرار می‌دهند (شریفانی ۱۳۹۱)، بلکه با عفو و گذشت و چشم‌پوشی و نادیده گرفتن لغزش‌های دیگران دانه‌های جلب محبت آن‌ها را می‌پاشند (محدثی ۱۳۸۴). هنگامی که افراد یک‌دیگر را می‌بخشند، روابطشان ترمیم می‌شود و می‌توانند دوستی و ارتباط خود را حفظ کنند (شریفانی ۱۳۹۱). خداوند متعال در قرآن کریم می‌فرماید: «خوبی و بدی برابر نیستند. همواره به نیکوترین و جبهی پاسخ ده تا کسی که میان تو و او دشمنی است چون دوست مهربان تو شود.»^۱

در نهایت، با نظر به آنچه گفته شد، می‌توان گفت با توسعه سرمایه اجتماعی اسلامی در جامعه اسلامی نتایج و پیامدهایی برای آن جامعه به بار خواهد آمد که ضمن اثرپذیری از ویژگی افراد، شبکه‌ها، هنجارهای اجتماعی موجود در آن شبکه‌ها، و میزان اعتماد اجتماعی افراد بر مبنای مبنای اعتقادی‌شان زمینه تحقق بسیاری از اهداف جامعه اسلامی، یعنی تبدیل افراد جامعه به شهروند مصلح و جامعه صالح، نیز فراهم خواهد شد. بنابراین، طبق یافته این پژوهش، علاوه بر اینکه امکان شناسایی و پیش‌بینی و توسعه بهتر سرمایه اجتماعی و پیامدهای آن در جامعه اسلامی به طور هم‌زمان فراهم شد، نتایج حاصل از این مطالعه می‌تواند مبنایی نظری و عملی برای شکل‌دهی و اجرای پژوهش‌هایی در این زمینه فراهم کند.

پیشنهادات

۱. تکرار و تکمیل مطالعه با استفاده از تفاسیر مختلف قرآن کریم
۲. طرح‌ریزی و اجرای پژوهش‌های میدانی بر اساس الگوی مستخرج از این پژوهش
۳. توسعه ابزار سنجش سرمایه اجتماعی در سیستم‌های مختلف اجتماعی بر اساس الگوی مستخرج از این پژوهش
۴. اعتباریابی چارچوب مستخرج از این پژوهش به روش‌های کیفی و کمی
۵. مطالعه تطبیقی سرمایه اجتماعی مستخرج از این پژوهش (مفاهیم، تعاریف، ابعاد، الگو) با ادبیات و الگوهای رایج در ادبیات علمی موجود که نوعاً سکولار یا غیردینی‌اند.

منابع

۱. افخمی اردکانی، مهدی؛ عبدالله توکلی (۱۳۹۵). «توسعه سرمایه اجتماعی و سرمایه روان‌شناختی در پرتو سبک زندگی اسلامی»، *مطالعات اسلام و روان‌شناسی*، س ۱۰، ش ۱۹، صص ۳۱ - ۵۶.
۲. آبیانغی اصفهانی، سعید (۱۳۹۲). «طراحی و تبیین مدل مواجهه با فرسایش سرمایه اجتماعی در سازمان»، رساله دکتری، دانشگاه تهران، پردیس فارابی.
۳. ایمانی، احمد (۱۳۸۹). *اخلاق و فرائض*. تهران، کانون اندیشه جوان.
۴. ترک‌زاده، جعفر (۱۳۸۸ الف). *رهبری راهبردی در آموزش عالی، رویکردها و چشم‌اندازهای نو در آموزش عالی*، تهران، پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی وزارت علوم، تحقیقات، و فناوری.
۵. ترک‌زاده، جعفر (۱۳۸۸ ب). «روش پژوهش فرایند چرخه‌ای تحلیل، روشی برای پردازش، تحلیل، و استنتاج از داده‌های کیفی پربعد در مسیر توسعه دانش مدیریت اسلامی»، *روش‌شناسی علوم انسانی*، ش ۶۱، صص ۱۲۳ - ۱۴۲.
۶. ترک‌زاده، جعفر؛ معصومه محترم (۱۳۹۱). «بررسی رابطه سرمایه اجتماعی گروه‌های آموزشی و رضایت تحصیلی دانشجویان»، *مطالعات رفتار سازمانی*، س ۱، ش ۳، صص ۱ - ۲۶.
۷. ترک‌زاده، جعفر؛ معصومه محترم (۱۳۹۱). «ارائه الگویی یکپارچه از سرمایه اجتماعی و پیامدهای آن»، *پژوهش مدیریت انتظامی*، س ۷، ش ۳، صص: ۴۱۳ - ۴۳۴.
۸. دلشاد تهرانی، مصطفی (۱۳۸۹). *ارباب امانت: اخلاق اداری در نهج البلاغه*، تهران، دریا.
۹. دیلمی، احمد؛ مسعود آذربایجانی (۱۳۸۳). *اخلاق اسلامی*، قم، دفتر نشر معارف.
۱۰. رزاقی، هادی (۱۳۸۷). *نگرش و ایمان در تربیت دینی*، قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
۱۱. ستوده‌نیا، محمدرضا (۱۳۸۸). «بصیرت در قرآن با تکیه بر آیه ۱۰۸ سوره یوسف»، *مطالعات قرآن و حدیث*، س ۲، ش ۲، صص ۱۴۱ - ۱۷۴.
۱۲. شجاعی باغینی، محمدمهدی (۱۳۸۷). *مبانی مفهومی سرمایه اجتماعی*، تهران، پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی.
۱۳. شریفانی، محمد (۱۳۹۱). *ادب در حریم علم؛ مسائلی در باب روابط استاد و دانشجو*، قم: سماء قلم.
۱۴. عزیزی، نعمت‌الله (۱۳۸۷). «نقش علوم انسانی در توسعه سرمایه اجتماعی»، *فرایند مدیریت و توسعه*، ش ۶۸ و ۶۹، صص ۵۸ - ۷۸.

۱۵. علوی، بابک (۱۳۸۰). «نقش سرمایه اجتماعی در توسعه»، تدبیر، ش ۱۱۶.
۱۶. کاظم‌زاده، اکبر (۱۳۸۹). نظارت همگانی و سرمایه اجتماعی. نظارت همگانی: شهروندی و توسعه سازمانی (مجموعه مقالات)، تهران، فرهنگ صبا.
۱۷. کاظمی، علی (۱۳۸۱). مبانی مدیریت اسلامی و الگوهای آن، تهران، نیل آب، ج ۱.
۱۸. محدثی، جواد (۱۳۸۴). اخلاق معاشرت، قم، مؤسسه بوستان کتاب.
۱۹. مرکز آمایش سرزمین (۱۳۸۵). راهنمای انجام مطالعات برنامه آمایش استان تهران، بی‌جا.
۲۰. مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۸۱). تفسیر نمونه، تهران، دارالکتب الاسلامیه.
۲۱. نجف‌بیگی، رضا (۱۳۸۰). «سازمان و مدیریت»، مرکز انتشارات علمی دانشگاه آزاد اسلامی.
۲۲. هاشمی رفسنجانی، اکبر (۱۳۷۱). تفسیر راهنما، تهران، بوستان کتاب.
23. Alguezaui, S. & Filieri, R. (2010). Investigating the role of social capital in innovation: sparse versus dense network. *Journal of Knowledge Management*, 14(6), pp. 891-909.
24. Bolino, M., Turnley, W., & Bloodgood, J. (2002). Citizenship behavior and the creation of social capital in organizations. *Academy of management review*, 27.
25. Coleman, J. S. (1990). Social Capital. In *Foundations of social theory*. Edited by James S. Coleman. Harvard, MA: The Belknap Press of Harvard University Press.
26. Coleman, J. S. (1998). *Foundations of Social Theory*. Cambridge, Harvard University Press.
27. Gittel, R. & Thompson, J. P. (2001). Making Social Capital Work: Social Capital and Community Economic Development. In Saegert, S. Thompson, J. D. Warren, M. R., eds. *Social Capital and Poor Communities*. New York: Russell Sage Foundation.
28. Grootaert, C. & Bastelaer, T. (2002). Understanding and Measuring Social Capital: A Synthesis of Findings and Recommendations from the Social Capital Initiative. *Social Capital Initiative Working Paper*, No. 24. The World Bank, (2001) [accessed July 28, Available from].
29. <http://lnweb18.worldbank.org/ESSD/sdext.nsf/09ByDocName/SocialCapitalInitiativeWorkingPaperSeries>.
30. Grootaert, C., Narayan, D., Jones, V. N., & Woolcock, M. (2004). Measuring Social Capital. *World Banking Working*, no. 18.
31. Israel, G. D., Beaulieu, L. J., & Hartless, G. (2001). The Influence of Family and Community Social Capital on Educational Achievement. *Rural Sociology*. vol. 66. No. 1. pp. 43-68.
32. Kasarda, J. D. & Janowitz, M. (1986). Community Attachment in Mass Society. *American Sociological Review*. vol. 39. No. 3. pp. 328-339.
33. Krause, D. R., Handffield, R. B., & Bevlerly, B. T. (2006). The relationships between supplier development, commitment, social capital accumulation and performance improvement. *Journal of Operations Management*, Vol. 25, No. 2, pp. 528-545.

34. Narayan, D. & Pritchett, L. (2015). "Cents and Sociability: Household Income and Social Capital in Rural Tanzania", *Economic Development and Cultural Change*, 47, pp. 871-889.
35. Norris, D. (2005). *Social Capital Measurement: National Experiences and International Harmonization*. Helsinki: A Beginning. Siena Group Meeting.
36. Portes, A. & Sensenbrenner J. (2015), "Embeddedness and Immigration: Notes on the Social Determinants of Economic Action", *American Journal of Sociology* No. 98: pp. 1320-50.
37. Putnam, R. D. (2000). *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Society*. New York. NY: Simon and Schuster.
38. Sampson, R. J. (2001). *Crime and Public Safety: Insights from Community-level Perspectives on Social Capital*. In saegert, S.; Thampson, J. P. & Warren, M. R. (des), *Social Capital and Poor Communities*. New York: Russell Sage Foundation.
39. Trigilia, C. (2015), "Small-firm Development and Political Subcultures in Italy", *European Sociological Review* No. 3: pp. 161-75.
40. Warren, M. R., Thompson, J. P., & Saegert, S. (2001). *The Role of Social Capital in Combating Poverty*. In saegert, S.; Thompson, J. P. & Warren, M. R. (des), *Social Capital and Poor Communities*. New York: Russell Sage Foundation.